

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ՍՊՈՐՏԻ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
«ԳՅՈՒՄՐՈՒ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ» ՊՈԱԿ

Հետազոտական աշխատանք

ԱՏԵՍՏԱՎՈՐՄԱՆ ԵՆԹԱԿԱ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՎԵՐԱՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ
ԴԱՍԸՆԹԱՑ 2023

Թեմա՝
ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ

Առարկա՝ Կերպարվեստ
Ուսուցչուհի՝ Ալեքյան Վարսենիկ
Ղեկավար՝ Հայրապետյան Արմեն

Գյումրի 2023

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	3
ԳԼՈՒԽ I. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ	5
ԳԼՈՒԽ II. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ	8
ԳԼՈՒԽ III. ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ	13
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ	22
ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	23
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	24

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հետազոտության արդիականությունը: Հայկական մշակույթը եզակի է և յուրօրինակ: Այն արտացոլվում է կյանքի յուրաքանչյուր ասպարեզում՝ ճարտարապետություն, թատրոն, երաժշտություն, նկարչություն և գրականություն: Դեռևս հին ժամանակներում հայերը ստեղծել և պահպանել են իրենց մշակույթի և ավանդույթների տարբեր մասնիկներ: Հայժողովուրդը անսահման գնահատում, սիրում և սերնդեսերունդ փոխանցում է յուրաքանչյուր բանաստեղծություն, արվեստի գործ, կինոնկարների գլուխգործոցներ, ժողովրդական պարերի յուրաքանչյուր տարր: Հետազոտության արդիականությունը պայմանավորված է նրանով, որ մանրանկարչությունը կերպարվեստի մի այնպիսի բնագավառ է, որը գալիս է դեռևս հնագույն ժամանակներից և հանդիսանում է ազգային արվեստի ինքնատիպ ճյուղ:

Պետք է հաշվի առնել, որ կյանքի պայմանների փոփոխությունների արագության, ժամանակակից հասարակության աշխարհայացքի և պահանջմունքների հետ կապված, ի հայտ են եկել հակասություններ մանրանկարչության հանդեպ հետաքրքրության պահանջի, դրա զարգացման և կատարելագործման ոչ բավարար ընթացքի միջև: Դրա հետ միաժամանակ մանրանկարչության վերաբերյալ ուսուցման նոր զարգացումը բերում է վերաբերմունքի վերագնահատման:

Հետազոտության օբյեկտը՝ մանրանկարչության ուսուցման գործընթացն է սովորողների շրջանում:

Հետազոտության առարկան՝ մանրանկարչության կիրառման արդիականության հաստատումն ու դրա համար համարժեք պայմանների պատրաստումն է:

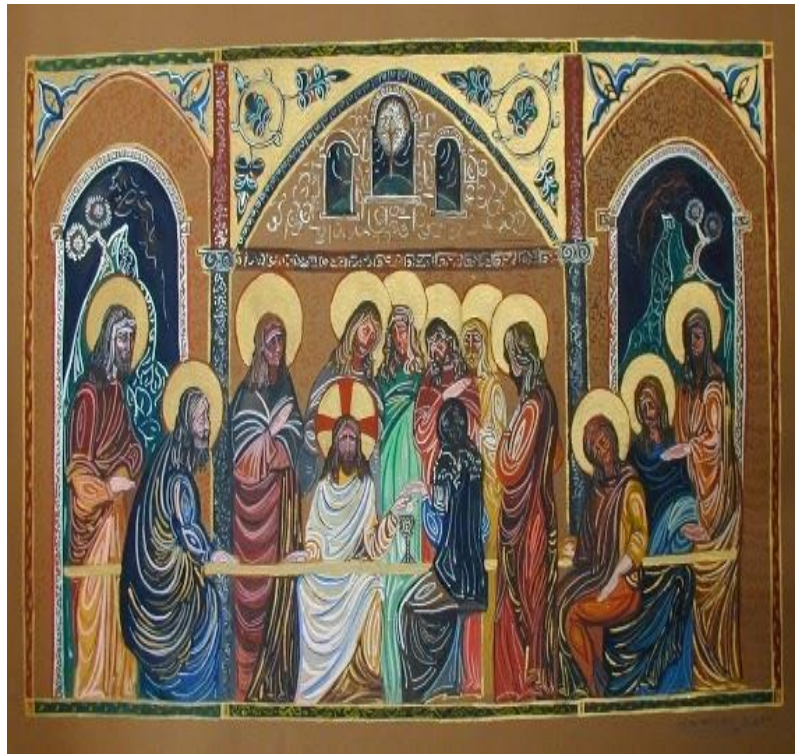
Հետազոտությունը ներառում է մանկավարժական նոր պայմաններ, այն է՝

1. Ուսումնական հաստատությունում գիտականորեն հիմնավորվել են մանրանկարչության տեսական և մեթոդական հիմքերը:
2. Կրթական հաստատությունում որոշվել է համակարգչային մանրանկարչության դերը և տեղը:
3. Ուսումնական հաստատությունում կերպարվեստի մասնագետների գործընթացում

բացահայտվել են մանրանկարչության ուսուցանելու օգտագործման եղանակները:

Հետազոտության ուսումնասիրության մեթոդներն են՝

1. Թեմային համապատասխան գրականության տեսական վերլուծությունը
2. Հետազոտության արդյունքների գնահատման համար բանավեճի, դիտման, զրույցի, աշխատանքների արդյունքների վերլուծության մեթոդներ:

Հայկական մանրանկարչություն «Նոր Կտակարան»

ԳԼՈՒԽ I

ՀԱՅԱԿԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅԱՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ

Հայկական ձեռագրերը արժեքավոր են նաև իրենց նկարագարման՝ մանրանկարչության շնորհիվ: Մանրանկարչությունը, որպես կերպարվեստի բնագավառ, հայտնի է եղել հնագույն ժամանակներից, սակայն վերելք է ապրել Քրիստոնեության տարածումից հետո՝ մասնավորապես Եգիպտոսում Պաղեստինում, Սիրիայում: Թեև մանրանկարչությունն անբաժան է ձեռագիր գրքից, սակայն ժամանակի ընթացքում այն ինքնուրույն զարգացում է ապրել և իր հարստության, ոճական բազմազանության, պատկերագրական և գունային ուրույն առանձնահատկությունների շնորհիվ դարձել է ազգային արվեստի մի ինքնատիպ ճյուղ:

Հայկական մանրանկարչությունը աչքի է ընկնում մոնումենտալությամբ, պատկերներում առկա դեմքերի արևելյան տիպով, տեղական տարազով, հայկական մշակույթին բնորոշ զարդարվեստով: Հայերեն ձեռագրերում ամենից շատ քրիստոնեական թեմաներով պատկերագրվել են Ավետարանները, ապա՝ Աստվածաշունչ գրքերը, կրոնական-ծիսական մյուս մատյանները: Բավական տարածված էր նաև պատվիրատուների դիմապատկերների ստեղծումը: Նկարագարողումների կարելի է հանդիպել նաև պատմագրքերում:

Հայ մանրանկարչության առայժմ հայտնի հնագույն նմուշներից է «Էջմիածնի Ավետարանի» վերջում կցված երկու թերթերի չորս մանրանկարներն են /VI դար/ :

Միջնադարյան Հայաստանի կերպարվեստի մեջ մանրանկարչությունն առաջնակարգ տեղ է գրավում: Չնայած դարերի ընթացքում տարբեր նվաճողների ավերիչ արշավանքների ժամանակ վիթխարի քանակությամբ հայկական մշակութային ու գեղարվեստական արժեքներ են ոչնչացվել, այնուամենայնիվ, բավական մեծ թիվ են կազմում մեզ հասած այն ձեռագրերը, որոնք իրենց էջերում ունեն մանրանկարներ և լուսանցքագարդեր:

Շուրջ քսանհինգ հազար հին հայկական ձեռագրեր են պահպանվել ամբողջ աշխարհում: Նրանց զգալի մասը կենտրոնացված է Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի ան-

վան հին ձեռագրերի ինստիտուտ Մատենադարանում: Մատենադարանի ձեռագրական հավաքածուն Ղազար Փարպեցու վկայությամբ, սկզբնավորվել է դեռևս V դարում, էջմիածնի կարողիկոսարանին կից:

Հայկական մանրանկարչության վաղ շրջանը կորչում է դարերի խորքում: Մեզ չեն հասել հայոց գրերի գյուտից (405 թ.) անմիջապես հետո ստեղծված նկարազարդ ձեռագրերը: Գրավոր աղբյուրներից հայտնի է, որ Հայաստանում VII դ. գոյություն է ունեցել մանրանկարչական, այսպես կոչված է «Կամսարականների» դպրոցը, սակայն, դժբախտաբար, այդ դպրոցից և ոչ մի հուշարձան չի պահպանվել: Հայկական մանրանկարչության ամենահին նմուշը թվագրվում է մոտավորապես VI դ. (ԼՔ Դուռնովո), մինչդեռ ստույգ թվական ունեցող ամենահին ձեռագիրը՝ Լազարյան ավետարանը, գրված է 887 թ.: Եթե VI–IX դդ. մանրանկարներով ձեռագրեր քիչ են պահպանվել, ապա համեմատաբար ուշ շրջաններում ստեղծված մանրանկարչական հուշարձանները բազմաթիվ են:

Մատենադարանի հայկական ձեռագրերի հավաքածուն ամենամեծն է ոչ միայն քանակով, այլև շատ նշանակալից է գեղարվեստական տեսակետից մեծարժեք մի շարք ձեռագրերի առկայությամբ: Հռչակավոր էջմիածնի ավետարանից (989 թ.) բացի, Մատենադարանում պահվում են 1038 թ. ավեր տարանը, XI դ. կեսերի Մողնու ավետարանը, 1211 թ. Հաղպատի ավետարանը, 1232 թ. Թարգմանչաց ավետարանը և XIII դ. երկրորդ կեսի կիլիկյան մի շարք ձեռագրեր, որոնց թվում և՛ ձեռագրական մանրանկարչության այնպիսի մի գլուխգործոց, ինչպիսին է Հեթում Բ թագավորի 1286 թ. «Ճաշոցը» և շատ ուրիշ ձեռագրեր:

Հայ միջնադարյան մանրանկարչական արվեստում զգալի տեղ են գրավում կենդանական զարդապատկերները: Դրանց արմատները շար խորն են: Հնագիտական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ կենդանական աշխարհը վերարտադրող հարուստ նյութ են պարունակում հայկական լեռնաշխարհում պահպանված ժայռապատկերները: Դրանք՝ Հայաստանում բնակված վայրի և ընտանի տարատեսակ կենդանիների պատկերներ են կապված նախնադարյան մարդու պաշտամունքի կենցաղի հետ: Հարթաքանդակների զգալի մասը ունի նաև գեղագիտական արժեք, որի հիման վրա կարելի է ասել, թե ինչպես հին աշխարհի շատ ժողովուրդների, այնպես էլ մեր արվեստի պատմությունն սկսվում է ժայռապատկերներից:

Կենդանական աշխարհի մասին հարուստ նյութ են պարունակում պեղումներից հայտնաբերված մ.թ.ա. պաշտամունքի կիրառական առարկաները:

IX-X դդ. արդեն մանրանկարչությունը Հայստանում բավական բարձր մակարդակ ուներ: Իսկ XI դ., որը Բագրատունյաց վերելքի շրջանն էր մենք ունենք ավելի մեծ թվով նկարագարդ ձեռագրեր: Դրանց մեջ հատկապես նշանավոր է «Մուղնու» ավետարանը: Հայ մանրանկարչության առավելագույն վերելքի ժամանակաշրջան է համարվում XIII դ., մասնավորապես Կիլիկյան մանրանկարչությունը: Այն աչքի է ընկնում պատկերների ընդհանուր ճոխությամբ ոսկու առատ օգտագործմամբ, ինչը պայմանավորված էր մասմբ ձեռագրերի պատվիրատուների ֆինանսական հնարավորություններով: Ձեռագրերը ստեղծվել և տարածում են ունեցել հիմնականում թագավորական ընտանիքներում, ազնվականության և բարձրաստիճան հոգևորականության միձավայրում:

Կիլիկիայի նշանավոր մանրանկարիչներից են Գրիգոր Սկևռացին, Թորոս Ռոսլինը, Գրիգորն ու նրա որդի Սարգիս Պիծակը և ուրիշներ:

Ինքնատիպ մանրանկարչական դպրոց է ձևավորվել XIII դ. վերջերին և XIV դ. սկզբներին հայ միջնադարի հռչակավոր համալսարանում՝ Գլաձորում: Այստեղ ստեղծագործող արվեստագետներն էին Թորոս Տարոնացին, Ավագը, Մումիկը, վերջինս նաև շնորհալի ճարտարապետ և քանդակագործ էր:

Գեղանկարչական միանգամայն ինքնատիպ ուղղություն է ներկայացնում Վասպուրականի դպրոցը, որի գործունեության հիմնական շրջանը XV-XVI դդ. են: Այստեղ պատկերներն ավելի պարզ են, հիմնականում չեն օգտագործվում գունային ֆոն, ոսկի, կիրառվում են լոկալ գույներ, ընդունված էր նայել պատկերների մոտ գրել նրանցով լինելը: Ոճի և հարդարանքի պարզությունը մասամբ պայմանավորված էր նաև պատվիրատուների ցանկությամբ որոնք միջին խավի մարդիկ էին կամ նյութապես ոչ շատ աապհովված: Այս դեպքում, ի հակադրություն Կիլիկյան մանրանկարչության, ձառագիր գիրքը ձեռք են բերել ժողովրդական բնույթ և հասանելի են եղել հասարակության լայն խավերին և պատահական չէ նաև որ Վասպուրականի մանրանկարչությունը ուսումնասիրողները համարում են ժողովրդական արվեստի արտացոլում: Վասպուրականի նկարագարդողներից են՝ Ջաքարիա Ավանցին, Հովահանես Ֆրիզանցին, Միմիոն Արտիշեցին, Ռստակետը, Մինասը, և ուրիշներ:

ԳԼՈՒԽ II.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական մանրանկարչությունը աչքի է ընկնում ոճերի և դպրոցների բազմազանությամբ: Երբ 405 թ. Մեսրոպ Մաշտոցը ստեղծեց հայոց տառերը, և սկսեցին գրվել հայերեն ձեռագիր գրքերը, դպրություն հետ միասին զարգացավ հայկական մանրանկարչությունը: Տարբեր դարերից մեզ հասած շուրջ 25 հազար հայերեն ձեռագրերի զգալի մասը զարդարված է մանրանկարներով: Զարդարվում էին, հիմնականում, կրոնական բովանդակություն ունեցող մատյանները, բայց մանրանկարիչները կամ ծաղկողներն ու նկարողները, ինչպես նրանք կոչվում էին այն ժամանակ, կարողացել են անգամ կրոնական թեմաների միջոցով արտահայտել իրենց հույզերն ու ապրումները, արտացոլել իրական կյանքի դրվագները: Հատկապես գլխազարդերում (տեքստի սկզբում, վերնագրից առաջ զետեղվող զարդանկարներում), լուսանցազարդերում (լուսանցքներում արվող նկարներում), գեղեցիկ զարդարված գլխատառերում նրանք ներմուծում էին բուսական և կենդանական աշխարհի բազմապիսի պատկերներ ու տարրեր: Հայկական մանրանկարներում կարելի է գտնել որսի, կենդանիների կովի, թատերական ներկայացումների, քաղաքային ու գյուղական կյանքի այլևայլ տեսարաններ, ժամանակի նշանավոր գործիչների, ձեռագրերի պատվիրատուների դիմանկարներ: Նման մանրանկարները մեծ նշանակություն ունեն միջնադարյան Հայաստանի կյանքի ու կենցաղի, տարագների, բարքերի, արհեստների, հայոց բնաշխարհի ուսումնասիրության համար: Առանձին մանրանկարիչներ թողել են նաև իրենց ինքնանկարները:

Տարբեր դարաշրջաններում Հայաստանում գործել են մանրանկարչության բազմաթիվ կենտրոններ: Հայտնի են Անիի, Գլաձորի, Տաթևի, Նախիջևանի, Արցախի, Վասպուրականի և այլ կենտրոններ, որոնցից յուրաքանչյուրը, ազգային արվեստին բնորոշ ընդհանուր գծերից բացի, հատկանշվում է մանրանկարչական ուրույն ոճով, տեղական ավանդույթներով: Մանրանկարչության կենտրոններ են ստեղծվել նաև հայկական գաղթավայրերում: Հայ մանրանկարչությունն իր ծաղկումն ապրեց XIII դ., հատկապես Կիլիկյան Հայաստանում, որտեղ ստեղծված մանրանկարներն առավել ճոխ են ու նրբագեղ: Մեզ են հասել տարբեր ժամանակների ու կենտրոնների այնպիսի

տաղանդավոր մանրանկարիչների ստեղծագործություններ, ինչպիսին են Թորոս Ռոսլինը, Գրիգորը, Իգնատիոսը, Սարգիս Պիծակը, Թորոս Տարոնեցին, Ավագը, Մոմիկը, Միմեոն Արճիշեցին, Վարդան Արծկեցին, Կիրակոսը, Հովհաննեսը, Հակոբ Ջուղայեցին և ուրիշներ: Շատ մանրանկարիչների անուններ էլ չեն պահպանվել: Հայկական մանրանկարչությունն անցել է պատմական երկար ու դժվարին ուղիներով և վկան է մեր ժողովրդի ստեղծագործական անօրինակ եռանդի, որն անկարող եղան մարելու ոչ օտար նվաճողների բերած անհամար աղետները, ոչ դժվարին ու տանջալից գաղթի ճանապարհները: Իր ինքնատիպությամբ, կատարման վարպետությամբ, արտակարգ գունագեղությամբ, զարդաձևերի հարստությամբ ու բազմազանությամբ այն ուրույն ու պատվավոր տեղ է գրավում ոչ միայն ազգային, այլև համաշխարհային արվեստի գանձարանում:

Ամենից շատ պատկերագարովել են Ավետարանները, ապա՝ Աստվածաշունչները և ծիսական-կրոնական մյուս ժողովածու-մատյանները: Մեզ հասած առաջին մանրանկարները VI-VII դդ. նմուշներ են: Դրանցում պերսոնաժների տիպերը, գեղանկարչությունը և այլն հիշեցնում են Լմբատի, Արուճի VIIդ. որմնանկարները: «Մլքեթագուհու Ավետարանը», «Կարսի Ավետարանը», «Տրապիզոնի Ավետարանը» մեզ են հասել Բագրատունիների և Արծրունիների թագավորությունների շրջանից:

Այս ձեռագրերում կան հայկական մանրանկարչության հետագա զարգացման հիմնական գծերը,

ա. սյունագարդ խորաններ,

բ. ոսկետառ անվանաթերթեր՝ գլխագարդերով և տիտղոսագարդերով,

գ. տերունական նկարներ (Քրիստոսի կյանքի այն դեպքերը, որոնք նշված են եկեղեցական տոներում),

դ. տեքստի հետ դրվող մանրանկարներ:

Սրանցում առկա է նաև բյուզանդական և արևելաքրիստոնեական արվեստների օրգանական համադրումը («Մլքեթագուհու Ավետարան»-ի խորանների կամարադաշտերում, եգիպտական մոտիվներ, ավետարանիչների և տերունական նկարների ճարտարապետական դեկորում՝ հելլենիստական արվեստի տարրեր): Արևելաքրիստոնեական մանրանկարչությանը առնչվող 1038 թ. (Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 6201) և Փոքր Հայքի ավետարանների մեծադիր մանրա-

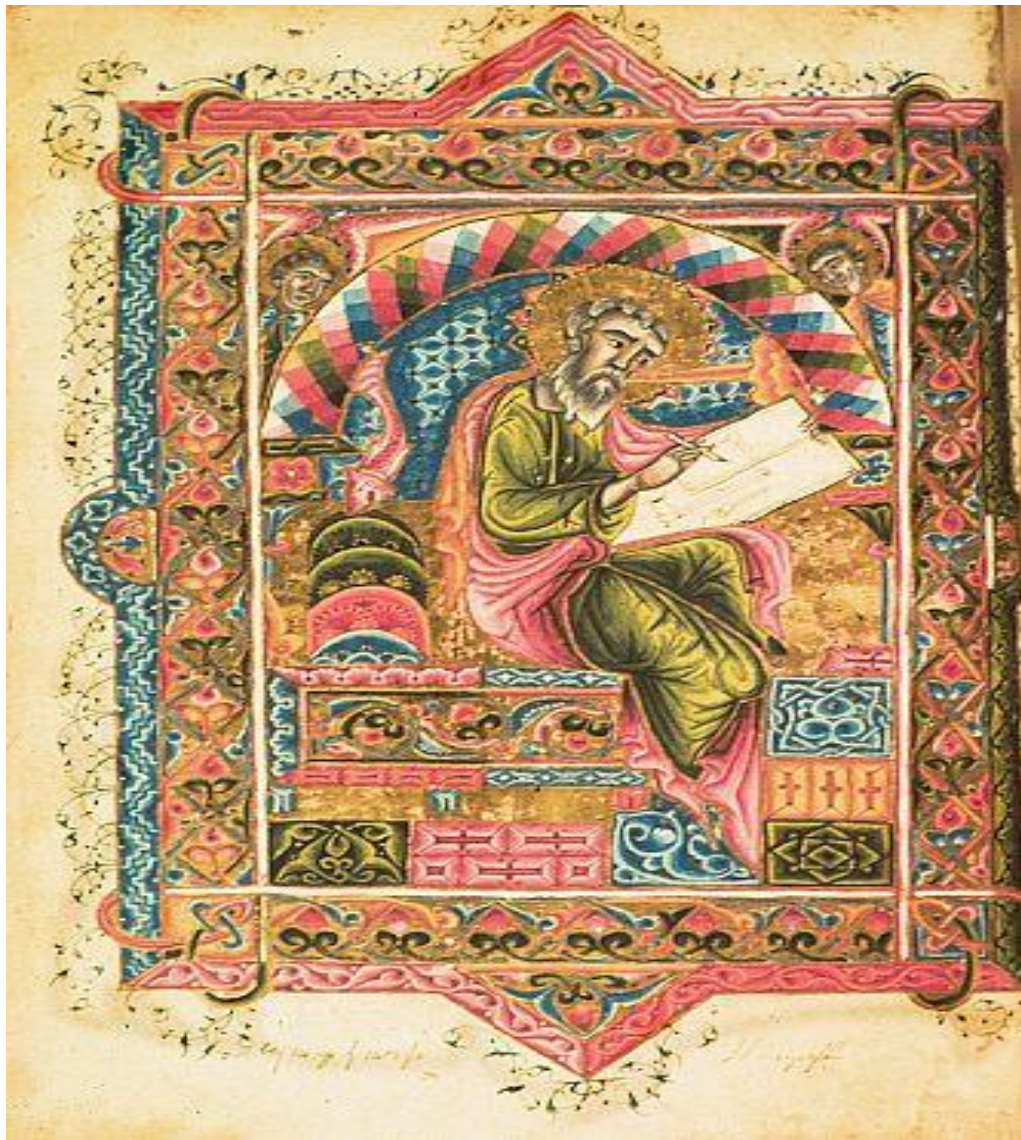
նկարները, պահպանելով ոճական և պատկերագրական հնավանդ կանոններ, պարունակում են նորույթներ, որոնք դրվել են հայկական հետագա ողջ պատկերագրության հիմքում (օրինակ, մերկ Քրիստոսի պատկերումը խաչի վրա): Այդ խմբի ձեռագրերի ոճի գծագրողապատկերային զարգացումը ակնբախ է Վասպուրականի մանրանկարչության դպրոցում: XIդ. 2-րդ կեսի մի խումբ ձեռագրեր «Մողնու Ավետարանի գլխավորությամբ կազմել են Անիի դպրոցը, որի ոճական ձևերում նմանություններ են նկատվում ուշկարողինգյան և նախագործական մանրանկարչության հետ, որ ցույց է ապիս վերջինների արևելյան ակունքները: Այդ խմբի մանրանկարներն աչքի են ընկնում մոնումենտալ-որմնանկարային ոճով: XIIդ. մեզ հասած ձեռագրերում զարգացվել են X-XIդ. մանրանկարչության ավանդույթները, օժտվել ողբերգական-հուզական շեշտերով, կրկին մեծ տեղ է տրվել բուսական և կենդանական մոտիվներին: XIIIդ. 1-ին կեսին, մինչև մոնղոլական արշավանքները, մանրանկարչությունը նոր ծաղկում է ապրել Մեծ Հայքում («Հաղպատի Ավետարան», «Թարգմանչաց Ավետարան»): Մանրանկարչությունն աննախադեպ նոր որակ է ստացել Կիլիկյան Հայաստանում: Ինչպես վանքերում, այնպես էլ արքունիքում հավաքվել են ընտիր ձեռագրեր, հոգևորականներից բացի ձեռագրեր են պատվիրել թագավորական տան անդամներն ու ավագանին: Թուլացել է մատյանների ծիսական-եկեղեցական նշանակությունը, դրանք հաճախ պատվիրվել են անձնական օգտագործման նպատակով՝ ավագանու նրբացած ճաշակը և կրոնական զգացումները բավարարելու համար: Փոքրացել են մատյանների չափերը, մանրանկարիչների հայացքն ավելի է ուղղվել դեպի իրականությունը և հարևան երկրների (Բյուզանդիա և Եվրոպական երկրներ) մշակույթը: Հանդես են եկել նշանավոր մանրանկարիչներ Գրիգոր Մլիճեցին, Թորոս Ռոսլինը, Սարգիս Պիծակը և ուրիշներ, ստեղծվել են նրբաոճ արքունական ձեռագրեր («Հեթում Բ թագավորի ճաշոց», «Կեռան թագուհու Ավետարան»): Համեմատաբար կայուն քաղաքական վիճակը Մեծ Հայքի որոշ շրջաններում նպաստել է մանրանկարչության զարգացմանը: Եթե Գլաձորի մանրանկարչության դպրոցի ներկայացուցիչները աչքի են ընկնում շեշտված անհատականություններով, ապա Վասպուրականի ծաղկողները (Միմեոն Արճիշեցի, Զաքարիա Աղթամարցի, Ռստակես, Կիրակոս Աղբակեցի և ուրիշներ) հետևել են ավելի միասնական գեղանկարչական ավանդույթների: Մանրանկարչության նշանավոր կենտրոն էր նաև Տաթևի մանրանկարչության դպրո-

ցը Գրիգոր Տաթևացու գլխավորությամբ, որից հետո հայկական մանրանկարչությունը շարունակվել է գաղթավայրերում՝ Ղրիմում, Նոր Զուղայում, Կոստանդնուպոլսում և այլուր: XVII-XVIII դդ. գրքի հայկական մանրանկարչությունն աստիճանաբար իր տեղը զիջել է գրքի պատկերազարդման տպագրական արվեստին:

Հայկական մանրանկարներում օգտագործվող գույների խորհրդաբանությունը

	Թիվ	Գույն	Գույնի նշանակություն
	1	Ոսկի կամ դեղին	Աստծո և արքայության գույնն է
	2	Ասիստ	Աստծո ներկայության, իմանալի լույսի գծային նշանակ
	3	Ծիրանի	Հաճախ օգտագործվում է Հիսուս Քրիստոսի ու Աստվածամոր հանդերձները գունավորելիս. արքայական գույն
	4	Կարմիր	Զոհաբերության ու հարության գույն
	5	Սպիտակ	Սրբության, հոգևոր մաքրության գույն
	6	Կապույտ	Երկնքի և Աստվածամոր գույն
	7	Կանաչ	Հոգևոր կենդանության ու նորոգության գույն

XIII դարի մանրանկարչություն

Սարգիս Պիճակ մանրանկարչություն

ԳԼՈՒԽ III.

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ

Փոքր Հայքի մանրանկարչության դպրոց:

XI դարում՝ Մեծ Հայքում, նույն դարի 2-րդ կեսից նաև Փոքր Հայքում ստեղծված ձեռագրերում [Անի-Արշարունիքի և Փոքր Հայքի ու Մալաթիայի (Մելիտենե)] շարունակվել է Մլքե թագուհու (պահպանվել են հելլենա-քրիստոնեական արվեստի առավել արժեքավոր առանձնահատկությունները) և Էջմիածնի Ավետարանների պատկերազարդման տիպը:

XI դարի հայկական առաջին պատկերազարդ ձեռագրերից է «Ադրիանուպոլսի Ավետարանը» (1007 թ., գրիչ՝ Կիրակոս Երեց), որտեղ ավետարանիչների և «Աստվածամայրը մանկան հետ» նկարները գույներով ու նուրբ համամասնություններով հիշեցնում են նույն շրջանի բյուզանդական որմնանկարների ոճը: Կղոտ գավառի (Եփրատի ափին) Թալաշա վանքում 1018 թ-ին ընդօրինակված մի ձեռագրում պատկերված 4 ավետարանիչների դեմքերը հիշեցնում են Աղթամարի վանքի Սբ Խաչ եկեղեցու որմնանկարների դեմքերը: X-XI դարերի այդպիսի ձեռագրերի գլուխգործոց է 1038 թ-ի Ավետարանը (գրիչ՝ Եվարգրիս, Մատենադարան), որը ոճով մոտ է «Ծուղրութի Ավետարանին» (974 թ.) և «Վեհափառի Ավետարանին» (X դ. վերջ - XI դ. 1-ին կես), որտեղ պահպանվել է ասորա-պաղեստինյան վաղ քրիստոնեական պարզագույն ոճը:

1041 թ-ին Սեբաստիայում ընդօրինակված «Մալաթիայի Ավետարանի» (Երուսաղեմի Սբ Հակոբյանց վանքի մատենադարան) և 1057 թ-ի մի ձեռագրի (Մատենադարան, ձեռագիր դ 3784) տերունական նկարաշարերն ավարտվում են 4 ավետարանիչների և խաչի պատկերներով: Խորանները փոխել են իրենց ճարտարապետական տեսքը, մեկ ամբողջական էջին (նույն շրջանակում) պատկերվել է 2 տեսարան, որոնք կառուցվածքով հիշեցնում են X-XI դարերի կապադովկյան որմնանկարները: Մարդկանց և առարկաների պատկերները խիստ պայմանական են և սխեմատիկ: Փոքր Հայքի ձեռագրերի խորանները զարդարված են բուսական և երկրաչափական մոտիվներով, թռչուններով ու հուշկապարիկներով (առասպելական ոգիներ):

Անիի մանրանկարչության դպրոց:

Ձևավորվել է XI-XIV դդ.՝ Անիի գրչատներում և մերձակա մշակութային օջախներում (Հոռոմոսի, Բագնայրի, Արջո Առիճի վանքերում): Ունեցել է աշխարհիկ ուղղվածություն. ձգտել է ավանդույթները հարստացնել կյանքի ու կենցաղի տարրերով: XI դարի սկզբին Անիում են աշխատել Թադեոս գրիչը, Գրիգոր Մուրղանեցի գրիչը, Գևորգը և ուրիշներ: XII դարի վերջին Հոռոմոսի վանքում է ստեղծագործել մանրանկարիչ Հովհաննեսը, որից մեզ է հասել 3 Ավետարան. ամենաշքեղը «Մողնու Ավետարանն» է (XI դարի կես, Մատենադարան)՝ խորաններով, ընդարձակ տերունական նկարաշարով, յուրահատուկ հեռանկարչական համակարգով: Մանրանկարների գույները փայլատ են ու մեղմ, հարուստ՝ արևելաքրիստոնեական մոտիվներով:

Անիում հույների ներկայությունն արտացոլված է 1053 թ-ի Ավետարանի, «Բեգյունց Ավետարանի» (1060 թ.) և ավետարանիչների պատկերներում, հունական անվանատներում: XII դարի վերջի - XIII դարի սկզբի Անիի դպրոցներից պահպանվել է Իգնատիոս մանրանկարչի ծաղկած մի քանի ձեռագիր («Բագնայրի Ավետարանը», 1232 թ., 1236 թ.-ի Ավետարանը և այլն): Առանձին խումբ են «բյուզանդամետ» համարվող «Տրապիզոնի Ավետարանը» (XI դարի 1-ին կես), «Կարսի Ավետարանը» (XI դար), 1071-1078 թթ.-ի Ավետարանները (Մատենադարան, ձեռագիր դդ 6975, 10434): XI դարի մատյանները մեծ մասամբ խոշոր են, իսկ XII դարի մատյանները՝ ավելի փոքր: Այդ շրջանի ձեռագրերի ձևավորումը համեստ է:

XII դարում սկզբնավորվել է Ճառընտիրների (Տոնականներ, Մատենադարան, ձեռագիր դդ 3777, 1522, 3782 և այլն), ժողովածուների և մեկնությունների ձևավորման համակարգը, որին բնորոշ են մեծ չափերը, լայն լուսանցքները, արագագիր ոճը:

Մանրանկարչությունն Անիում վերելք է ապրել XIII դարի 1-ին կեսին: Մանրանկարիչ Մարգարեն Անիի Բեխենց վանքում պատկերագարդել է «Հաղպատի Ավետարանը» (1211 թ.), որը Անիի դպրոցին ամենաբնորոշ ստեղծագործությունն է: 1298 թ-ին գրիչ Եղբայրիկն ընդօրինակել ու ծաղկել է մի ձեռագիր, որի տերունական և ավետարանիչների կերպարներն ստեղծել է Խաչատուրը: Անիում է ձևավորվել մանրանկարիչ Մխիթար Անեցու արվեստը: Անիի դպրոցից մեզ հասած վերջին ձեռագրի հեղինակը գրիչ Հովհաննես Ոսկեփորիկն է (XIV դար):

Կիլիկիայի մանրանկարչության դպրոց:

XII դարում Կիլիկիայի Հռոմկլա բերդաքաղաքը հռչակվել է ուրույն և բարձրարվեստ մանրանկարչության դպրոցով: Նրա վաղ շրջանի պատկերազարդ ձեռագրերը մեզ չեն հասել: 1113 թ-ին Դրագարկի վանքում պատկերազարդված ձեռագրում (Մատենադարան, ձեռագիր դ 6763) ակնհայտ է Մեծ Հայքի մանրանկարչության ավանդույթների ազդեցությունը, իսկ կիլիկյան գրքարվեստի հատկանիշներից՝ լուսանցքում սրտաձև արմավազարդը՝ հավասարաթև խաչով, հիմնական գույները կարմիրը, կապույտն ու կանաչն են:

XII դարի վերջին կիլիկյան մի քանի ընտիր ձեռագրեր կապված են Ներսես Լամբրոնացու և նրա հովանավորած Սկևռայի վանքի հետ. առանձնանում է Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» պոեմի պատկերազարդ ձեռագիրը (1173 թ., Մատենադարան, ձեռագիր դ 1568), որի գրիչը Գրիգոր Մլիճեցին է, պատվիրատուն (ստացողը)՝ Ներսես Լամբրոնացին: Վերջինիս պատվերով մեզ հասած մյուս գլուխգործոցը «Սկևռայի Ավետարանն» է (1197 թ.), որտեղ լուսանցանկարները՝ տերունական թեմաների համառոտումով, գուտ կիլիկյան երևույթ են:

XIII դարի Հռոմկլայի դպրոցից մեզ հասած առաջին պատկերազարդ ձեռագրերը Ավետարաններ են (1249 թ., գրիչ՝ Կիրակոս, Մատենադարան, ձեռագիր դ 7690, 1251 թ., գրիչ՝ Սարգիս, Մատենադարան, ձեռագիր դ 3033, և այլն), որոնք հիմնականում հետևել են XII դարի ավանդույթներին. նորությունը նրբագույն զարդամոտիվների հարստությունն է, խորանների վերևում և լուսանցքներում պատկերված են աքաղաղներ, մոմակալներ, սիրամարգեր, նոնենիներ ու արմավենիներ, սափորներից ելնող բուսազարդեր և այլն:

Հռոմկլայի դպրոցի խոշորագույն մանրանկարիչ Թորոս Ռոսլինից հետո՝ 1270-ական թվականներին, արքայական ընտանիքի անդամների համար ստեղծվել են մի շարք ճոխ ձեռագրեր: «Վասակ իշխանի Ավետարանում» (XIII դարի 2-րդ կես, գրիչ՝ Ավետիս) և «Կեռան թագուհու Ավետարանում» (1272 թ., գրիչ՝ Ավետիս) ընծայագրերին փոխարինել են պատվիրատուների ընտանիքների անդամների պատկերները՝ «Դեխուսի» («Բարեխոսություն»), Աստվածամոր ու Քրիստոսի կերպարներով:

«Հեթում Բ թագավորի Ճաշոցը» (1286 թ.), «Ութ մանրանկարիչների Ավետարանը» (նկարազարդել են XIII դարի վերջին քառորդի անհայտ նկարիչներ, 1320 թ-ին՝

Սարգիս Պիծակը, գրիչ՝ Ավետիս), Մատենադարանի 2 Ավետարանները (ձեռագիր դժ 9422, 2629) հարուստ են զարդային, սյուժետային և ֆիգուրատիվ նկարներով, գեղարվեստական միջոցների բազմազանությամբ, լուսագունային երանգավորմամբ: Գոնեքի և Ակների վանքերի Հովհաննես Արքաեղբոր մանրանկարչության դպրոցում են ստեղծվել Աստվածաշունչը (1263-66 թթ., Մատենադարան, ձեռագիր դժ 4243), մեզ հասած առաջին աստվածաշնչյան գրքերից մեկը (1270 թ., Մատենադարան, ձեռագիր դժ 345), 1287 թ-ի Ավետարանը (Մատենադարան, գրիչ՝ Հովհաննես Արքաեղբայր, ձեռագիր դժ 197) և այլն:

«Մկրտություն», մանրանկար Գլխաձորում Թորոս Տարոնացու ծաղկած Ավետարանից (1323 թ., Մատենադարան) «Հովհաննես Արքաեղբոր Ավետարանը» (Մատենադարան, ձեռագիր դժ 197) ոճական առումով, տերունական պատկերների հորինվածքային բարդությամբ ավելի մոտ է արքունական դպրոցի մանրանկարչական արվեստին:

XIII դարի վերջին տասնամյակին Կիլիկյան Հայաստանի գրչարվեստը դեռևս իր բարձրության վրա էր, սակայն մանրանկարչությունը կրել է որոշակի փոփոխություններ: 1292 թ-ի «Հեթում Բ թագավորի Աստվածաշնչում» Ստեփանոս գրիչը (հավանաբար՝ նաև նկարիչը) հետևել է արքունական դպրոցի շքեղ ոճին. ստեղծել է նոր սխեմատիկ ոճ, որի ցայտուն արտահայտողը Սարգիս Պիծակի հայրն է՝ Գրիգորը:

Բարձր Հայքի և Արցախի մանրանկարչության դպրոցներ:

Մելջուկյան ճնշումներից համեմատաբար ազատ բուն Հայաստանի արևմտյան մասերում (Բարձր Հայք, Խարբերդ և այլն) և Հայաստանից դուրս՝ հայաբնակ վայրերում (Եդեսիա, Երուսաղեմ և այլն) ստեղծված բարձրորակ ձեռագրերից է «Մշո ճառընտիրը» (1200-02 թթ., գրիչ՝ Վարդան Կարնեցի, ծաղկող՝ Ստեփանոս)՝ հայերեն ամենամեծ մագաղաթե մատյանը (55,5 սմ x 70,5 սմ, քաշը՝ 28 կգ): Բարձր Հայքի Երզնկա քաղաքում ստեղծված գլուխգործոց է 1269 թ-ին ընդօրինակված և մեզ հասած առաջին ամբողջական պատկերազարդ Աստվածաշունչը՝ «Երզնկայի Աստվածաշունչը» (գրիչներ՝ Մխիթար, Հակոբ և Մովսես), որի խորանների, անվանաթերթերի, սյուժետային պատկերների զծային նրբագեղությունը մոտ է կիլիկյան Աստվածաշունչ և այլ մատյանների: Տերունական նկարներով հատկապես առանձնանում է «Թարգմանչաց Ավե-

տարանը» (1232 թ., գրիչ՝ Տիրացու, ծաղկող՝ Գրիգոր), որը գունային հակադրությունների դրամատիզմով կարող է համեմատվել X-XI դարերի Օթոնյան (գերմանական արքայատոհմ Հռոմեական սրբազան կայսրության մեջ) շրջանի գերմանական ձեռագրերի հետ:

Արցախի վանքերում բազմաթիվ ձեռագրեր են հավաքվել Հայաստանի տարբեր վայրերից, սակայն այնտեղ պատկերազարդված սակավաթիվ ձեռագրեր են պահպանվել: 1224-61 թթ-ին Արցախում ստեղծված մի քանի Ավետարաններ լավ մշակված մագաղաթներով, մանրանկարների ոճով, ոսկու և գույների նրբությամբ, կառուցվածքով և տիտղոսաթերթերի հորինվածքով մոտ են մանրանկարիչ Իգնատիոսի՝ Անիում ստեղծած ձեռագրերին: Արցախից հայտնի են 1224 թ-ի Խորանաշատի (Վանենի թագուհու) Ավետարանը (Մատենադարան, ձեռագիր դ 4823), Հասան-Ջալալյան իշխանի հայր Վախթանգ Տանգիկի և նրա տիկնոջ՝ Խորիշահի Ավետարանը (ծաղկող՝ Թորոս, Մատենադարան, ձեռագիր դ 378):

Գլաձորի մանրանկարչության դպրոց:

Գործել է Գլաձորի համալսարանին կից գրչատանը, XIII դարի վերջից մինչև XIV դարի կեսը: Այստեղ են ստեղծագործել 3 նշանավոր մանրանկարիչներ՝ Մոմիկը, Թորոս Տարոնացին և Ավագը: Գլաձորի մանրանկարչության դպրոցն առավել սերտորեն է առնչվել մոնումենտալ արվեստին և մշակույթի այլ բնագավառների (քանդակագործություն, ճարտարապետություն), քան գրքարվեստի մյուս դպրոցները: Թորոս Տարոնացու ծաղկած ձեռագրերի խորանները, լուսանցազարդերը և անվանաթերթերի զարդամոտիվները մեծ մասամբ կրում են կիլիկյան դպրոցի ազդեցությունը: Կիլիկյան ակունք ունի նաև որոշ ձեռագրերում (1318 թ-ի «Եսայի Նչեցու Ավետարանը», Մատենադարան, ձեռագիր դ 206, XIV դարի սկզբի Ավետարանը, Լոս Անջելեսի համալսարան, և այլն) Աստվածաշնչի կամ Ավետարանի յուրաքանչյուր դրվագ նկարազարդելու ձգտումը: Տերունական նկարներում ավելի ուժեղ են Մեծ Հայքի տարբեր դպրոցների ազդեցությունները:

Գլաձորի մանրանկարչության դպրոցի վերջին վարպետը՝ Ավագը, սկզբում կրել է Մոմիկի և Թորոս Տարոնացու ազդեցությունը, հետագայում հասել է հոգեբանական ավելի մեծ արտահայտչականության: Նա խուսափել է բազմապլանայնությունից,

Մարգիս Պիժակի նման կերպարներն ու մոտիվները (զարդեր, բնություն և այլն) բերել է մի հարթություն: Ավագն իր արվեստում օգտվել է ն՛ կիլիկյան, ն՛ գլաձորյան դպրոցների ավանդույթներից:

Տաթևի մանրանկարչության դպրոց:

Գործել է Տաթևի համալսարանում (XIV դարի վերջից): Շարունակելով Գլաձորի դպրոցի ավանդույթները՝ դրանք հարստացրել է մոնումենտալ ոճի տարրերով (Գրիգոր Տաթևացու և նրա աշակերտի մանրանկարները՝ 1378 թ-ին ծաղկած Ավետարանում, որը գրվել է 1297 թ-ին, Մատենադարան, ձեռագիր դ 7482):

Տաթևի դպրոցի XV դարի սկզբի նկարիչներից էր Հայրապետը, որի նկարագրողական 1407 թ-ի Ավետարանից պահպանվել է միայն հիշատակարանը (Մատենադարան, պատառիկ 923): Լավագույն ձեռագրերից է նաև նրա ընդօրինակած Հայսմավուրքը (Մատենադարան, ձեռագիր դ 7361), որի զարդանկարներն առանձնանում են նրբությամբ ու գունագեղությամբ, դիմապատկերները՝ գեղանկարչական վարպետությամբ: 1496-1502 թթ-ին Աբրահամ Ծաղկողը Տաթևում պատկերագրող է 1495 թ-ին ընդօրինակված Ավետարանը (Մատենադարան, ձեռագիր դ 5303):

Տաթևի դպրոցում նկարագրողվել են նաև բազմաթիվ այլ մատյաններ, որտեղ չկան թեմատիկ նկարներ, հարդարված են կիսախորաններով ու լուսանցազարդերով, մեծ մասամբ՝ գրաֆիկական ոճավորմամբ:

Վասպուրականի մանրանկարչության դպրոց:

Առավել նշանավոր էր XII-XV դարերում: Այստեղ թարգմանվել և ընդօրինակվել է ավելի քան 2 հզ. ձեռագիր, մի մասը՝ նկարագրող: Մեզ հասած թեմատիկ նկարներ ունեցող առաջին ամբողջական մատյանը «Մլքե թագուհու Ավետարանն» է (IX դար, Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարան, ձեռագիր դ 114/86), որն ընդօրինակվել է 862 թ-ին, Վասպուրականում: Մյուս մատյաններն ստեղծվել են X-XI դարերում (Ավետարաններ, Մատենադարան, ձեռագիր դդ 10434, 10517), որոնց նկարներն Արծրունյաց թագավորության քաղաքական կյանքի և մշակույթի վերելքի արտահայտությունն են: XI դարի 30-40-ական թվականներից, սելջուկյան արշավանքների հետևանքով, մշակույթի առաջընթացն ընդհատվել է, և միայն XIII դարի 70-ական թվականներից է սկս-

վել ձեռագրերի ընդօրինակման ու պատկերագրողման նոր փուլը՝ Արճեշի, Արծկեի, Բերկրիի գրչության կենտրոններում: Հիմնականում պահպանվել են ազգային տեղական ավանդույթները (Միմեոն Արճիշեցի, Խաչեր, Հովսիան, Մելքիսեդեկ, Վարդան Արծկեցի, Ստեփանոս), փոխվել է մանրանկարների կերպարային և ոճական ընդհանուր պատկերը:

XIII-XIV դարերում, մանրանկարների ընդհանուր ոճի դրսևորումներին զուգահեռ, կարևորել են նաև դեկորատիվ-հարթապատկերային ձևերը: Դպրոցի վերելքի շրջանում բյուրեղացել ու ավարտուն տեսք է ստացել մանրանկարչության ոճը, աշխույժ գործունեություն է ծավալվել Աղբակում, Աղթամարում, Խիզանում, Նարեկում, Խլաթում և մյուս կենտրոններում:

Վասպուրականի դպրոցին բնորոշ ուշագրավ նմուշներ է ստեղծել Կիրակոս Աղբակեցին [1318-19 թթ-ի (ձեռագիր դ 4817), 1330 թ-ի (ձեռագիր դ 2929) և այլ Ավետարաններ, Մատենադարան]: Նրան հաջորդել են Զաքարիա Աղթամարցին (պատկերագրող ձեռագրերից 14-ը Մատենադարանում են), Ծերուն Ծաղկողը (Մատենադարանում են 5 ձեռագիր, 1 ճառընտիր), Հովհաննես Խիզանցին (1401 թ-ի Ավետարանը, Մատենադարան, ձեռագիր դ 4223, և այլն) և ուրիշներ: XV դարի վերջից տեղական ավանդական ձևերը կորցրել են իրենց կենսունակությունը, իսկ XVII դարի վերջից Վասպուրականի դպրոց են թափանցել նոր ժամանակների միտումներն ու նախասիրությունները:

Ղրիմի մանրանկարչության դպրոց:

Նշանավոր կենտրոններն էին Սուրխաթը (այժմ՝ Ստարի Կրիմ) և Կաֆան (այժմ՝ Թեոդոսիա), որտեղ ստեղծագործել են Գրիգոր Սուքիասանցը, Առաքելը, անվանի գրիչ Նատերի որդիներ Ավետիսն ու Ստեփանոսը, վերջինիս որդի Հովհաննեսը: Ղրիմի դպրոցի լավագույն ձեռագրերից են Առաքելի պատկերագրող ճաշոցը (1356 թ., Մատենադարան, ձեռագիր դ 7408) և Հովհաննեսի պատկերագրող ճաշոցը (1401 թ., Մատենադարան, ձեռագիր դ 3863):

Սուրխաթի, Կաֆայի, Ղարասուբագարի (այժմ՝ Բելոգորսկ) գրչության կենտրոններն ակտիվ շփվել են իտալացիների և հույների հետ, ուստի՝ հայ մանրանկարիչների գործերում ակնհայտ է ոչ միայն կլիկյան և Մեծ Հայքի դպրոցների, այլև XIII-

XIV դարերի բյուզանդական արվեստի ազդեցությունը: XVII դարի Ղրիմի մանրանկարիչներից են Խասպեկը (1666 թ-ի Ավետարան, Մատենադարան, ձեռագիր դ 6606), Նիկողայոս Ծաղկարարը (1684 թ-ի Ավետարան, Մատենադարան, ձեռագիր դ 6341) և ուրիշներ:

Նոր Ջուղայի մանրանկարչության դպրոց:

Խոշոր ներկայացուցիչը Հակոբ Ջուղայեցին է. պահպանվել են նրա պատկերագարդած 8 ձեռագրերը, որոնցից 6-ն Ավետարան են: Նա, շարունակելով Վասպուրականի դպրոցի ավանդույթները, ստեղծել է նոր որակ:

XVII-XVIII դարերում, հայ գրքի տպագրական մշակույթի զարգացմանը զուգընթաց, մանրանկարչությունն աստիճանաբար իր տեղը զիջել է գրքի պատկերագարդման տպագրական արվեստին:

ՀՀ-ում 1992 թ-ից նորաստեղծ հայորդաց տների համակարգում գործում են մանրանկարչության դասարաններ, 1993 թ-ից՝ Մանրանկարչության արվեստի կենտրոնը:

Հովհաննես Ավետարանիչն ու Պրոխորոնը (ՌՊԳ, ֆ. 439.23.5, 14-րդ դար)

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ամփոփելով Հայկական մանրանկարչության ուսումնասիրությունը, կարող ենք կատարել որոշակի եզրակացություններ՝

- Մանրանկարչությունը դա գրչագիր գրքերի գրքանկարչությունն է ,այն հիմնականում զարգացում և առաջընթաց է ունեցել Աստվածաշնչի Նոր կտակարան բաժնում:
- Նոր Կտակարանում մանրանկարչության շնորհիվ ներկայացվել է բովանդակությունը՝ մոտիվները:
- Միջնադարում մանրանկարչությունը ապրեց իր ծաղկունքը տվյալ ժամանակաշրջանի նկարիչների շնորհիվ՝ Թորոս Ռոսալին, Գրիգոր Ծաղկող, Սարգիս Պիծակ:
- Մանրանկարչության շնորհիվ աշակերտները կկարողանան ստեղծագործել ինքուրույն մոտիվներով և կկարողանան կիրառել գույները ճիշտ համադրմամբ:

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ուսումնասիրությունների և վերլուծությունների արդյունքում ստացված տեղեկատվություններից ելնելով կարելի է իրականացնել որոշ առաջարկություններ՝

- Ուսումնասիրել մանրանկարչության գունային հարաբերությունները և ստեղծել սեփական կոմպոզիցիա:
- 1 դասաժամ տրամադրել մանրանկարչության մեջ օգտագործվող հայկական թռչնազրերին:
- Տրամադրել 1 դասաժամ մանրանկարչության մեջ օգտագործվող զարդանախշերի ուսումնասիրմանը:
- Կազմակերպել դաս-էքսկուրսիա եկեղեցիների զարդաքանդակները ուսումնասիրելու համար:
- Առանձին դասաժամ տրամադրել դիմանկարը մանրանկարչության մեջ ուսումնասիրելու համար:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Աթայան Ռ.Ա., Աշակերտների գեղագիտական դաստիարակությունը, Երևան, 974:
2. Միրայելյան Հ., Գեղագիտական դաստիարակությունը և մաթեմատիկական կրթությունը, «Մաթեմատիկական դպրոցում», Գիտամեթոդական ամսագիր, Թիվ 4(107), 2016, էջ 3-18:
3. Рафикова О.С., Педагогическая поддержка развития самостоятельности младших школьников в процессе эстетического воспитания // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2011. № 5. С. 167-168:
4. <https://grigoryanhasmik.wordpress.com>
5. <https://forum.armedu.am/forum/>
6. http://www.myarmenia.am/manra_am.html